

ДОЦ. Ф. СЛЮСАРЕНКО.

ПОЛЬСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК XVII СТ. СИМОН СТАРОВОЛЬСЬКИЙ ПРО ЗАПОРОЖСЬКЕ ВІЙСЬКО.

Старовольський Симон (Starowolski Szymon — 1588—1656 pp.) — один з найбільш плідних польських письменників XVII ст. Студіював у Краківській Академії. Подорожував потім з князями Константином і Яном Острожськими по західній Європі, побувавши у Німеччині, Нідерляндах, Іспанії, Франції та Італії; по повероті викладав теологію і філософію у монастирі у Wąchocku, а потім був секретарем великого коронного гетьмана Яна Ходкевича. Року 1624 знову був за кордоном з науковою метою. Був потім вихователем сина гетьмана Конецпольського; з учнем поїхав за кордон втретє і вернувся р. 1634. З цього часу присвятив себе літературній чинності. Р. 1639 вступив до стану духовного і р. 1654 став каноником при кафедрі Краківській.

В літературно-науковій діяльності визначився численністю написаних ним праць, так що його навіть знали польським Вароном. В словникові науковому (чеському) подані такі його праці: 1. De rebus Sigismundi I. libri IV (1616); 2. Sarmatiae bellatores (1637, 1734); 3. Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów Perekopskich (2 вид. 1671); 4. Scriptorum Polonicorum Hecatontas (1625, Ben. 1626, 1733); 5. Votum o naprawie Rzeczy-Pospolitej (1625); 6. Reformacyja obyczajów polskich wszystkim stanom ojezyzny terazniejszych czasów zepsowanych bardzo potrzebna (1692); 7. Eques polonus (1628); 8. Polonia sive status Regni Poloniae descriptio (1632; пол. перекл. Opisanie Królestwa Polskiego za czasów Zygmunta III — 1765); 9. Prawy rycerz (1632, 1648); 10. Institutum rei militaris libri VIII (3 vyd. 1646). 11. Vita et miracula servi Dei Vinc. Kadlubkonis (1642); 12. Epitome conciliorum tam generalium, quam provincialium cum chronologica et historica observatione in libris XXVI comprehensa (1643); 13. Świątnica Pańska, t. j. kazania na urochystosti całego roku (2 вид. 1681); 14. Dwór cesarza tureckiego — (1646. 7 вид. 1858, Рос. пер. р. 1678 був вид. у Петербурзі р. 1883); 15. Lament utrapionej matki korony polskiej; 16. Breviarium iuris pontifici in usum parochorum libri VIII (1653); 17. Monumenta Sarmatorum (1655) і ин.

В українській історіографії імя С. Старовольського відоме. Так М. Грушевський у Історії України, т. VII (1909) згадує дві праці Старовольського: 1. Eques Polonus (р. 1628), з якої він наводить велику цитату про козаків запорожських, яку містить за оповіданнями про козаків Лясоти, Папроцького й Гамберіні і перед оповіданнями Я. Собеського

та Бопляна.¹ 2. *Sarmatiae bellatores* (р. 1631), де Старовольський подає м. и. панегиричну характеристику О. Дашковича.²)

За останньої доби з'явилась розвідка акад. Ф. Тарановського „Статистичні описи Польщі Кромера й Старовольського та їх значіння для утворення догматики польського державного права в XVII в.“ — у „Записках соціально-економічного відділу Української Академії Наук“ т. IV (1926 р. ст. 1—39), де розглянута ще одна праця Старовольського: *Polonia sive status Regni Poloniae descriptio* (у вид. 1656 р.). В цій праці подані відомості і про козаків запорожських (див. цитати 103—110 статті акад. Ф. Тарановського).

Оскільки мені відомо, не використана нашою історіографією праця С. Старовольського: *Institutorum rei militaris libri VIII* (Краків 1640.)³) Титули поодиноких книг такі: 1. Описання війни (29 глав). 2. Властивості вождя й його обов'язок (15 гл.). 3. Військова дисципліна (33 гл.). 4. Построєння рядів і бій (26 гл.). 5. Морська війна (8 гл.). 6. Військові стратегіями (4 гл.). 7. Штурм і оборона городів (11 гл.). 8. Сумнівні питання в справі військовій (23 питання).

З цього змісту праці видно, що вона мала бути підручником військової справи, про що автор у передмові сам каже.⁴) Кожда книга поділяється на глави, в яких подаються правила й поради що до військової справи і наводяться як позитивні, так і негативні приклади з військової практики за доби античної та сучасної авторові. Серед цих прикладів згадки про запорожських козаків займають не останнє місце.

Відомості про козаків розкидано у всій книзі Старовольського у виразах, зміст яких установлюється іноді лише з контексту. Поділити ці згадки можливо на дві групи: I відомості про історичних діячів або події; II відомості змісту т. з. „військових реалій“.

I.

1. *Остан Дашкович.*

В кн. I, гл. 5. *досвід вождя* згаданий Остан Дашкович, який виявив досвід формуванням козаків запорожських.⁵)

В кн. IV, у гл. 15 — *опір хоробрості й хитрощам ворога* згадано О. Дашковича за його дбайливості й грізності для татар.⁶)

¹) М. Грушевський, Історія України-Руси т. VII, ст. 294 і д. прим. 3 на ст. 572.

²) Ibid. ст. 572—3; також ст. 94³; 95¹.

³) Simonis Starovolscei Institutorum Rei Militaris Libri VIII quorum I. generalem belli descriptionem continet. II. Ducis qualitates et officia comprehendit. III. Delectum militum disciplinamque eorum edocet. IV. Classicum sonat et acies instruit. V. Navale praelium describit. VI. Solertia ducis facta ostendit. VII. Subruendarum atque defendendarum urbium rationes monstrat. VIII. Dubia nonnulla ad militarem prudentiam spectantia resolvit. — (Nil sine Deo). Cracoviae. In officina Christophori Schedelij, S. R. M. Typogr. Anno Domini MDCXXXX.

⁴) Ст. 2 передм.: Proinde ut patriam pro virili invare possimus, nil magis ex pietate esse putamus, quam de militari institutione Tractatum civibus nostris conscribere, seu verius a peritis huius artis magistris desumpta praecepta, nostrorum quoque hominum exemplis illustrata, tyronibus proponere.

⁵) Ст. 67: Apud nos vero Ostaphaeus Dascovicus formando Cosachos Zaporosenses.

⁶) Ст. 253: Apud nos Ostaphaeus Dascovicus, Cosachorum Zaporosensium (dux), omnibus hordis seu tribubus Scytharum, cis et ultra Tanaim habitantium, simili vigilantia formidabilis fuit.

В кн. 6, у гл. 2 — *стратегеми перед боем* подається порада вождів робити засідки на ворога де тільки можливо в дорозі. Як зразок подана характеристика О. Дашковича, який грізний був (роз. своїми засідками) татарам.⁷⁾

В кн. 8 — питання 7е: *чи вождь завжди повинен бути із славного роду, чи й з якоїсь невідомої родини*, — автор наводить аргументи також за вождя із маловідомого роду: такий вождь буде більше дбати, щоб власними заслугами прославити свій рід, і як зразок такого вождя згадується О. Дашкович.⁸⁾

2. Сверчовський. Допомога Івонії. Самійло Корецький.

В кн. 3, гл. 23 — *як робити переходи* згадано провідника козацьких військ Сверчовського, який подавав допомогу молдавському претендентові Івонії (1574) і Самійла Корецького, який р. 1616 допомагав здобути престол Олександрові с. Єремії:

„І навпаки, тому що Турки й Татари необережні і в походах виступають без всякого майже порядку і замість квадратного строю ідуть в суміш, — то вони легко можуть бути загрожені з флангів і з тилу з боку наших, як робив під (керівництвом) палатина Івонії провідник козаків Сверчовський і декілька років тому Самійло Корецький, які в доброму порядку на них (Турків) нападали.“⁹⁾

Про тогож Сверчовського згадується у кн. 4, у гл. 15 — *опір хоброості та хитрощам ворога*:

„Бо одно спасіння для побіджених — не надіятися на спасіння. Сверчовський, який з козаками пішов на допомогу Івонії, молдавському царькові, оточений силою турків, так з одчаю бився, що багато тисяч з них забив, і не раніше підляг їм, як всі його товариші впали в бою.“¹⁰⁾

Про цю ж саму допомогу козаків запорозьких Івонії згадує Старовольський у кн. 4, гл. 10 — *потреба закликів і промов до во-яків*, — з того приводу, що Івонія своєю промовою до ріжноманітного у національному відношенню війська міг навіть нарід валашський, „звичайно хисткий по природі й фальшивий, спонукати до ненависти проти Турків.“¹¹⁾

⁷⁾ Ст. 335: His et similibus artibus graves fuere... Ostapaeus Daskovicus Cosachorum Zaporosensium auctor — Tataris.

⁸⁾ Ст. 439: et apud nos Ostapaeus Daskovicus Cosachorum Zaporosensium auctor et alii infiniti.

⁹⁾ Ст. 154: Et contra Turcae et Tartari, quia incauti sunt et in expeditionibus nullo fere ordine et agminis quadrati loco confuse incedunt, facillime a tergo et lateribus infestari possunt a nostratibus, uti faciebat sub Iuonia Palatino Cosachorum ductor Suierczovius et paucos ante annos Samuel Corecius, qui bene ordinati incurrerant in ipsis. — В справах цих провідників див. М. Грушевський, Іст. Укр.-Руси т. VII, ст. 147, 148, 354, 356, 443.

¹⁰⁾ Ст. 256: nam una salus victis nullam sperare salutem. Svirszovius, qui cum Cosachis suppetiatum Iuoniae Moldaviae Regulo iverat, cinctus a multitudine Turcarum, ita ex desperatione pugnavit, ut multa ex eis millia occideret, nec prius in potestatem illorum devenit, quam omnes sui commitiones occidisset in acie.

¹¹⁾ Ст. 236: dicenda etiam, quibus militum mentes odio adversariorum in iram et indignationem moveantur, ut fecit paulo superiore saeculo Iuonia, Daciae regulus, cum e Polonia Cosachos Zaporosenses in subsidium contra Turcas evocasset.

3. Провідник козаків Франциск Сук. Филон Кмита. Військове суперництво.

У кн. 6, гл. 2. — *стратегеми перед боем* — згадано імя одного з провідників козаків низових у війні кор. Степана Баторія — Франциска Сука. В історії М. Грушевського (т. VII, ст. 161 і д.) перераховані (ст. 163) імення козацьких ватажків, однак імени Фр. Сука нема. Згадано також Филона Кмиту, який у Старовольського зветься палатином Смоленським. Події ці припадають на р. 1580. Старовольський дає пораду, щоб вождь розвіював страх у своїх вояків і викликав у них яке небудь суперництво до бою:

„Подібним прикладом король Степап, ведучи війну у Московії, говорив, що всі трофеї, які він виніс від ворога, все це зроблено його Угорцями. Під впливом суперництва Поляки з Мелетієм пішли окремо і завоювали в один день укріплення Сокаль, на яке напасти не відважувався король. Литвини також окремо почасті з Миколою Радзівілом, верховним вождем війська свого народу, почасті з Филоном Кмитом, палатином Смоленським, почасті з Франциском Суком, провідником козаків низових — розбивали війська московські і завоювали деякі дуже укріплені їх фортеці.“¹²⁾

Військовому суперництву присвячена ціла окрема глава 3-ої книги:

„Крім того він (Владислав IV) викликав суперництво поміж німцями (роз. німецькими частинами, що були у польському війську) і поляками, рівнож поміж литовською і польською піхотою, далі поміж козаками лекшої зброї і гастатами (озброєні списами), які утворюють особливе ядро нашого війська. Ітак у військових справах якесь безперервне суперництво (роз. у військовій славі) у нас є поміж народом литовським і польським, поміж козаками запорожськими і піхотою польською та німецькою; далі поміж кіннотчиками лекшої зброї і панцирниками чи гусарами. Військова працювитість спільно уділюється Німцям, пильність — Литвинам, сила — Полякам, завзяття — Роксоланам,¹³⁾ а усім — величність в наслідок прагнення до свободи і хоробрість згідно з славою за довершені чини.“¹⁴⁾

---

¹²⁾ Ст. 325: *Pari exemplo Stephanus Rex in Moscovia bellum gerens suis Hungaris omnia confecta esse dicebat, quaecunque ex hoste trophaea retulisset. Aemulatione ducti Poloni cum Meletio separatim iverunt et quam Rex aggredi non audebat munitionem Socal una die expugnarunt. Litvani itidem separati partim cum Nicolao Radivillo, Supremo gentis suae Militiae Duce, partim cum Philone Kmita, palatino Smolenscensi, partim cum Francisco Succo, Cosachorum Nisoviensium ductore, exercitus Moschoviticos profligabant munitissimasque quasvis eorum arces expugnabant.*

¹³⁾ Роксоланами С-кий часто зве населення України, як напр. ст. 266, де згаданий кн. Конс. Острожський, який після Оршанської побіди над Москалями звелів одслужити обідню, після того як поляки проспівали „Te Deum“: „Missam de SS. Trinitate lingua sclavonica propter Roxolanos suos solenniter cantari iussit“.

¹⁴⁾ Ст. 195: *Tum inter Cosachos levioris armaturae atque hastatos, qui praecipuum robur exercitus nostri. — Atque ita in rebus militaribus perpetua quaedam apud nos aemulatio est inter gentem Litvanam et Polonam; inter Cosachos Zaporosenses et peditatum polonicum atque germanicum; tum inter equites levioris armaturae et cataphractus seu hussaros. Industriae bellica communiter attribuitur Germanis, diligentia Litvanis, robur Polonis, vigor Roxolanis, omnibus autem animi magnitudo ex libertate et fortitudo ex rerum gestarum gloria.*

4. Козацькі стрільці під Вольмаром.

В кн. 4, гл. 15 — *опір хоробрості и хитрощам вороги* — згадуються козацькі стрільці у війні Жигмонда III з Карлом Зудерманом, а саме в бою під Вольмаром.¹⁵⁾

5. Бій під Переясловом.

В кн. VIII, у питанню 12-му — *які війська більше необхідні: піші чи кінні*, автор наводить аргументи за більшу потребу кіннотчиків, бо вони можуть спішитись і битися, яко піхота. Приклад м. ин. польська кіннота під Переясловом билася проти козаків запорожських пішо.¹⁶⁾ (Події 1595–96 рр. див. Грушевський Іст. Укр.-Руси, VII, ст. 224 і д.).

6. Повстання у козаків. Покарання Бородавки. Поразка під Мошинами. Листи Густава Шведського до козаків.

В кн. 3, гл. 25 — *пересторога проти повстань вояків* — згадуються тричі запорожські козаки. а) Автор наводить приклади військових повстань проти вождів за античної доби. Переходячи до нової доби, каже:

„Так часто бачимо, що козаки запорожські скидають або забивають провідників зза малого припаду; так молдаване і валахи перемінують господарів, а татари перекопські ріжними способами вигоняють ханів і галгів, москалі декільки разів скидають вождів.“¹⁷⁾

б) Подавши за античними письменниками пораду, що передовсім треба розшукати і покарати, по змозі таємно, провідників повстання, автор, яко приклад такого поступування, наводить покарання Бородавки. Згідно з історією М. Грушевського (т. VII, ст. 271) Бородавку судило козацьке коло і присудило стяти голову, що і було виконано. Однак у Старовольського подані ще деякі подробиці, які звичайно потрібують перевірки:

„Покараний був подібним способом (с. т. таємно) і Бородавка, вождь запорожських козаків, Ходкевичом у Валахії і 80 видатних зачинщиків повстання: в темну ніч вони таємно були потоплені.“¹⁸⁾

в) Далі за цими словами безпосередньо автор так характеризує поступовання козаків з провідниками бунту:

„Бо козаки мають у звичаєві — здатних на повстання з поміж себе карати не инакше, як у ночі і надзвичайно таємно, свідомі того, що все діло це треба вести обережно, і часто тим, котрим відомо про справу,

¹⁵⁾ Ст. 254/5: *durantibus tamen bellis Livonicis inter Carolum Sudermanum et Sigis. III. Regem Poloniae Sueci cuneo ex sclopetariis facto apud Volmarium procedebant contra Polonos, sed dextrum latus eorum Cosachi sagittarii valde offendeabant, levum verum unica cohors hastata ita perrupit, ut ex septem milibus vix cladi nuntii manserunt, globis equitatum insuper a terge eos invadentibus.*

¹⁶⁾ Ст. 463: *apud Pereslaviam contra Cosachos rebelles Zaporosenses.*

¹⁷⁾ Ст. 165: *ita saepius videmus, levi ex occasione Cosachorum Zaporosensium ductores aut dejici aut occidi; ita Principes Valachorum Moldavorumque mutari, ita Praecopensium Tartarorum Chanos et Galgas varie detrudi, Moscorumque Duces subinde deponi.*

¹⁸⁾ Ст. 166: *Punitus simili modo et Borodauka Cosachorum Zaporosensium Dux a Chodkievicio in Valachia octogintaque praecipui seditionis auctores nocte obscura nemine sciente submersi.*

потрібно було це навіть затушовувати. Бо коли необачно відкривається, то змовлені майже постійно до попередньої зброї додають іншу й сильнішу, (а саме) до лихого волі (додають) власне одчай у спасінню, як ми пересвідчилися у тих же самих козаків, які стілько разів повставали проти Республіки, але найбільше у змові новій, коли вони, покарані поразкою під Мошнами, погинули.¹⁹⁾ (В цьому місці власне змішано дві точки погляду: відношення козаків до своїх підозрілих людей і відношення польського уряду до козаків-повстанців).

г) В тій же главі, вказавши на потребу — подавляти повстання у самім зародкові, автор вказує на козацьку небезпеку і причину її — лихе урядування:

„Так само (розум. як Картагінці після I-ої Пунської війни) зробили у нас запорожські козаки, тому що над ними недбало урядували, — з якими скільки разів ми воювали із значно більшою небезпекою, ніж із Шведам у Пруссії, або з Московитами під Смоленськом.“²⁰⁾

д) Нарешті, говорячи про небезпеку повстань у кн. 6, гл. 2 — *стратегеми перед боєм* —, а зокрема про затримку листів (роз. прокламацій?), якими вірні громадяне чи вояки побуджуються на зраду й злочин, він подає цікавий для нас факт:

„І хоч він (вождь) навіть досить покладається на доброзичливість і вірність своїх, однак не повинні наповнюватись уші вояків обіцянками та брехнями. Тому сенат польський розумно попалив публично листи Густава на Варшавському соймові, бо через них (листи) ріжні ріжними обіцянками, а особливо козаки запорожські і люде іншої від церкви католицької віри підбивались на сторону Шведа.“²¹⁾

7. Хотинська війна. „Посольство“ Донців до Запорожців. Епізод з верблюдами.

До подій Хотинської війни належить згадка про красномовність Як. Собеського у кн. VIII, пит. 9 — *чи вибрати на вождя досвідченого у промовах, чи незнайомого з красномовством*. Автор радить вибрати вождем людину, яка вміє добре промовляти (пор. Груш. Іст. Укр. VII, ст. 475):

„Чого тільки не виявив Яків Собеський з тими самими варварами (роз. тут Москалі) в імені короля Жигмонта III. і по черзі з Турками, Шведами й усмирючи козаків-повстанців?“²²⁾

¹⁹⁾ Ibid. Habent enim hoc in more Cosachi, ut seditiosos inter se non nisi de nocte et valde occulte puniant, gnari in omne factione caute agendum esse; et saepe illis etiam dissimulandum quibus de facto constat. Nam si temere detegatur, coniurati plerumque prioribus armis alia et validiora addunt, desperationem nempe salutis pravae voluntati, ut in iisdem Cosachis toties contra Rempubl. insurgentibus experti fuimus, sed maxime in coniuratione moderna, cum clade Mosnensi castiganti periissent.

²⁰⁾ Ст. 168: idem fecerunt apud nos Cosachi Zaporosenses, cum negligenter fuerint gubernati, cum quibus aliquoties iam pugnavimus multo peliculosius, quam cum Sueco in Prussia aut Moscovitis ad Smolenscum.

²¹⁾ Ст. 319: et si enim satis benevolentiae et fidei suorum confidat, tamen non sunt imbuendae aures militum promissionibus et corruptionibus. Ideo prudenter Senatus Polonicus litteras Gustavi igni publico in comitiis Varsovensibus mandavit, quod per eos varii variis promissis, sed praecipue Cosachi Zaporosenses et diversae ab Ecclesia Catholica religionis homines in partes Sueci sollicitarentur.

²²⁾ Ст. 449: Quid non praestitit Jacobus Sobiestius cum barbaris iisdem nomine regis Sigismundi III atque deinceps cum Turcis, Suecis rebellibusque Cosachis paciscendo.

З подій Хотинської війни введено ще два цікаві епізоди: один з „посольством“ донських козаків до запорожців, а другий з верблюдами.

а) В кн. 4, гл. 9 — *страх вояків*, — автор говорить:

„Як що вождь помічає, що вояки занадто впали духом і сумні, то нехай їх підсилить і укріпить доброю надією, говорячи: допомога вже єсть і скоро з'явиться, як зробив Станислав Любомирський під Хотиним. Коли вояки терпіли від нестачі провіанту і були в розпачі зза гибелі вождзя Ходкевича, то він (= Любом.), виконуючи обов'язки головнокомандуючого, спочатку сказав: підходить король зо всією шляхтою, уже вийшов зі Львова і везе з собою досить провіанту. Потім він вивів на середину декількох запорожських козаків, душе подібних одягом, звичаями й розмовою до козаків донських (останні підлягають правителям Московитів) і, навчивши їх (наперед) жартові, сказав: це посланці до Запорожців від Донців, які (Донці) ідуть на допомогу товаришам в кількості 20.000 і більше і уже поблизу розташувались табором. Тому протримайтесь трохи і не бійтесь варварів, які для показання своєї численності і щоб нагнати нам страху, показують здалека биків, вишикованих у ряди; на них насажені замість іздців оберемки трави, одягнуті й озброєні списками. Для вірності цього він вивів декількох захоплених (роз. бичків) і т. способом у нерішучих від страху побільшив хоробрість.“²³⁾

б) Епізод з верблюдами у тій же 4 кн. у гл. 10 — *потреба за-кликів і промов до вояків*, а зокрема вияснення у таких промовах малодушности ворога, браку у нього зброї, лихих способів ведення ним війни:

„Так Ходкевич у Хотинській війні звелів козакам привести до свого табору верблюдів і дромедаріїв (одногорбий верблюд), якими Турки найбільше користуються, щоб вояки, підвівши до них (верблюдів) своїх коней вигнали у них (коней) страх через ознайомлення.“²⁴⁾

8. Польсько-українська війна 1625 р.

З подій польсько-української війни р. 1625 згадані повстанці-козаки в тій же самій 4-ій кн., гл. 8-ій *жвавість бою*, в уступі про зовнішній вигляд і бадьорість вождзя:

„Станислав же Конєцпольський як проти Турків і Скитів (Перекопські Татари), так і проти повстанців-козаків та Шведів вивів війська розкішно одягнений і оздоблений перами, щоб тим виявити величність свою і жвавість до бою як перед ворогами, так і перед своїми вояками, які вважають за лиху ознаку сумне обличчя і млявий хід свого вождзя.“²⁵⁾

²³⁾ Ст. 233—234 (відповідне до козаків місце): *Deinde e Cosachis Zaporosensibus aliquos, habitu et moribus atque loquella Cosachis Donensibus (qui Moscovitarum Principi subsunt) perquam similes, in medium produxit et, astu instructos, legatos esse a Donensibus ad Zaporosenses dixit, qui amicis suppetiatum venirent viginti millia et amplius, iamque in proximo castra habere.*

²⁴⁾ Ст. 237: *Ita Chodcievicius bello Chotinensi camelos et dromedarios, quibus Turcae maxime utebantur, adduci in castra sua Cosachis imperavit, ut milites adductis ad eos equis suis timorem eis per assuetudinem excuterent.*

²⁵⁾ Ст. 229: *Stanislaus vero Koniecpolscius tam contra Turcas et Scythas, quam etiam contra rebelles Cosachos et Suecos, splendide vestitus pennisque exornatus acies ducebat, ut vel sic animi sui magnitudinem et alacritatem pugnandi tam hostibus, quam militibus suis declararet, qui ex vultu tristi et tardo incessu Ducis sui malum omen sumere solent.*

9. Завдання козацького війська й римські легіони.

Завдання козацького війська, звісно з точки погляду польської державності, сформуловані у кн. I, гл. 10-ій — *підготовка людей* (контингентів), як аналогічні римським легіонам, розложеним на пограниччах імперії. Хоч козаки тут не названі, однак ясно, що про них справа йде, і зокрема про реєстрових:

„У Паннонії (стояли римські легіони) проти Даків і Сарматів, у Галії Бельгійській проти Батавів і Кімврів, понад Рейном проти Германів, понад Тигром проти Партів і в багатьох інших місцях. Такі також маютьс'я і в Польщі проти наїздів Татар і Турків; вони утримуються постійною платнею і кожного літа залишаються під наметами у таборах.“²⁶⁾

10. Польське військо на Україні.

Що організація оборони України потрібна була і то не лише з боку Турків і Татарів, видно з одного місця книги 8-ої, питання 17-е — *чи доцільніше вичікувати ворога дома, чи йти йому назустріч* — яке ми наводимо у перекладі повно зза його загального інтересу:

„Бо коли йдеш на зустріч (роз. ворогові на ворожій території), то твої піддані дома користуються спокоєм; а ти, ведучи війну в області ворожій, спустошуєш і грабуєш ворога і доводиш його до бідності. Напади татарські нас вчать, бо вони (Татари), напавши на провінції Руси, живуть з нашого провіянту, села палять, спустошують поля; коли ж ми (роз. польське військо) за ними гонимось, то те, що залишається від їхнього спустошення, ми все це знищуємо нашим вояком. І так самі переводимо на ніщо наші провінції. Колиб ми могли хоч раз з регулярним військом пройти до Очакова чи Білгорода (Акерман), то ми б завдали їм самим страху, спустошення й бідність, а наших нещасних Роксоланів (Українців) зберегли б у цілості.

Бо вояк, поки живе здобичку, звичайно ошадніший буває у таборах, знаючи, що у ворожому краї не завжди можливо здобути харч, а навпаки на батьківщині він знає, що готується йому це (постачання) або вождями, або він може від провінціалів силою відняти. Так поки наші ведуть війну на Московщині, то надзвичайно ошадно витрачають те, що везуть з собою у возах, на челядь, кучерів і кухарів своїх; колиж ведуть війну на батьківщині, то все, щоб не попалось, грабують, однімають, знищують. Доказом — війна Пруська, Ливонська і невільнича з Запорожцями, коли так родючі провінції, які багаті заморських народів годують своїм хлібом, не могли ніяким способом достачити харчування одному лише нашому військові.“²⁷⁾

11. Ціль козацьких повстань проти Польщі.

Не зважаючи на те, що повстання козацькі у Старовольського скрізь трактуються, як повстання підданих проти своїх господарів, а в останній цитаті війна з козаками названа невільничою (*bellum servile*, що скорше сталось, на мою думку, з мотивів стилістичних), однак йому не бракує свідомості як небезпеки цих повстань (див. вище, уст. 6, г.), так і цілі козацьких повстань. У кн. 8-ій, питання 11 — *чи на-*

²⁶⁾ Ст. 33: Tales quoque in Polonia habentur, qui in finibus Regni contra excursiones Tartarorum et Turcarum perpetuis stipendiis aluntur et qualibet aestate in castris sub tentoriis manent.

²⁷⁾ Ст. 491 (останній уступ): Experimento bellum Prussicum, Livonicum et Servile cum Zaporosensibus, ubi tam fertiles provinciae, quae multos transmarinos populos suo frumento alunt, unico exercitui nostro alimenta suppeditare nullo modo potuerant.

ймати за платню чужоземне військо, чи набирати лише з своїх підданих — автор, як звичайно, подає аргументи за і проти найманого війська. Один з аргументів за наймане (чужоземне) військо такий:

„Бо природжені (свої), забезпечені зброєю, часто змовляються проти своїх правителів, як козаки запорожські у нас, які цілковито бажають бути на своєму праві і стільки разів уже підіймали зброю проти Речі Посполитої з тим наміром, щоб, винищивши шляхту, на всій Русі самім господарювати і не визнавати короля Польщі за найвищого володаря.“²⁸⁾

12. Павлюк. Скидан. Роди зброї. Відзнаки. Архив.

Про події останньої боротьби козаків з Польщею перед Хмельниччиною єсть більша замітка у кн. 2-ій, гл. 8-ій — *мужність і хоробрість вожда*, — де прикладом рішучості фігурує Микола Потоцький. Ця замітка важлива для нас своїми подробицями про роди зброї, численність і тактику козаків:

„І оце нелавно Микола Потоцький, польний гетьман війська королівського, посланий (був) для приборкання повстанців козаків запорожських. Вони, під приводом Павлюка й Скидана, зібравшись у кількості більше 40 тисяч, свавільно поводитись: чинили утиски над провінціями, забивали шляхту католицької віри (бо самі всі схизматики грецької віри), повставали проти панів своїх, коgrim були підданими. Так от Павлюк, залишивши у певному добре укріпленому місці спільника повстання Скидана з рештою війська, сам з 15 тис. вибраними мушкетерами і 8-ми тис. рядових, звичаєм своїм оточений возами, пройшов в одкрите поле пазустріч Потоцькому, маючи з собою більших 8 гармат, щоб напасти несподівано й оточити, бо зрозумів, що має перед собою ледве 2 тис. Поляків, жадної гармати і крім того більша частина їх (Поляків) — кіннотчики. Потоцький, отож, побачивши противника і вважаючи негідним відступити, звелів своїм сміливо наступити; забивши з них 11 тис. в строю, захопив більш гармати і, догоняючи втікачів до Скидана, так хоробро їх побивав, де вони попадались, що і вожда їх Павлюка і визначних полковників захопив живими і послав до короля у Варшаву; оволодів усіма прапорами, печаткою, привілеями і відзнаками їх.“²⁹⁾

Це місце звичайно повинно зіставити з іншими повідомленнями про поразку козаків. Про Скидана див. М. Грушевський І. У.-Р. т. 8. Заслугують уваги данні про роди козацької зброї: мушкетери, рядові, гарматчики; про рух під охороною возів; про прапори, печатку, привілеї (можливо — архив).

²⁸⁾ Ст. 455—456: quia naturales armis instructi semper contra principes suos moliuntur, ut Cosachi Zaporosenses apud nos, qui omnino sui iuris esse cupiunt et toties iam arma in Rempubl. ea intentione sumserunt, ut extincta nobilitate toti Russiae ipsi dominarentur nec Regem Poloniae agnoscerent pro supremo domino.

²⁹⁾ Ст. 75—76: Et nuperrime Nicolaus Potocius Dux militiae Regni campestris, ad coërcendum rebelles Cosachos Zaporosenses missus, qui ducibus Pauluco et Skidano ultra quadraginta millia congregati, insolenter sese gesserunt provinciales vexando nobilitatemque Catholici ritus (nam ipsi omnes Schismatici, graecanici ritus) occidendo, et insurgendo in dominos suos, quorum subditi erant. Igitur Paulucus relicto certo in loco bene munito cum reliqua multitudine socio seditionis Skidano, ipse cum selectioribus quindecim millibus sclopetariorum et octo millibus gregariorum more suo carriginibus vallatus, in campos apertos obviam Potocio processit, habens octo maiores bombardas secum, ut inopinatum aggredi posset et circumvenire, eo quod intellexisset eum vix duo millia Polonorum penes se habere et tormenta bellica nulla; praeterea maiorem partem eorum equites esse. Potocius itaque conspecto adversario, indignum re-

II.

До цього часу ми мали діло з такими повідомленнями Старовольського про козаків, у яких переважав історичний матеріал. Ми бачили, що цей матеріал потребує зіставлення з іншими джерелами нашої історії, щоб визначити його цінність. У цій другій частині я подаю матеріал т. м. змісту „реалій“, які говорять нам про організацію Запорозького війська, зброю, одяг, їжу, спосіб ведення війни, характеристики витривалості і т. д. Коли С-ський історичні події, як то і природно, міг освітлювати з свого польського кута зору, то тут він є більш об'єктивний, або навіть іноді буває панегиричний в оцінці різних особливостей козацького війська.

13. Поділ козачого війська. Роботи. Таборова дисципліна. Кари на горло і киями за порушення дисципліни.

У кн. 3-ій, гл. 6-ій — *збереження розподілу на частини* — автор установлює значіння військової одиниці, яка у різних народів має різню назву:

„Цю одиницю (або член) Римляне звали легією, Греки — фалангою, Гали — катервою, Швейцарці, які одні в цей вік зберегли якусь тінь античної військової справи, звуть регіментом.“

Далі оповідається про підвідділи цієї одиниці і описується, що Німці регіментом звуть одиницю значно меншу, ніж Швейцарці, хоч тримають для цієї меншої одиниці командування, яке власне мало б бути лише у нормальної одиниці такої, як легія. Т. ч. Германці обдурюють скарбницю і то тим більше, що деякі (командири) не знають, що таке легія і як нею повинно урядувати.

Безпосередньо за цим читаємо:

„Ліпше козаки запорозькі, які своє військо поділюють на тисячі і полковника ставлять над десят'ю сотниками, а сотника над десят'ю десятниками (чи атаманами). А десятник, крім дев'яти старих козаків, якими керує по звичаєві, має у своєму відділові тридцять і сорок молодих (козаків), яких розподіляє поміж своїми товаришами по рівному числі для вивчення. Тому полковник стоїть на чолі тисячі вояків старих, але іноді звичайно має три і чотири тисячі у своєму полкові, якими командує майже по нормам старих Римлян, привчаючи їх до праці і до військових вправ. Але найбільше вимагає від них дотримання тиші у таборах і послушенства під страхом навіть кари на горло, а не лише киями. За їх прикладом я б хотів, щоб у кожному власне військовій дотримувався подвійний спосіб (зачовання) порядку. Один, який обов'язує вояків кожної когорти (розум. підвідділу, у запорозців — сотні), а другий, який обов'язує вояків усієї легії.“³⁰⁾

trocedere ratus magno animo concurrere suos iussit et caesis ex eis undecim millibus in acie, tormenta maiora accepit, fugientesque ad Skidanum insecutus, ita fortiter eos, ubique sese opposuit, ut et ducem ipsorum Paulucum et chiliarchos praecipuos vivos cepit atque Regem Varsoviam miserit, potitus omnibus signis, sigillo, privilegiis et insigniis ipsorum.

³⁰⁾ Ст. 109: Hoc membrum Romanis vocabatur Legio, a Graecis—Phalanx, a Gallis—Caterva, ab Helvetiis, qui quidem soli hoc aevo ex antiqua militia umbram quandam retinent, vocatur Regimentum, quod nobis aciem significat (... поділ Германців). Melius Cosachi Zaporosenses, qui per Chiliades exercitum suum distribuunt et Chiliarchum decem Centurionibus praeficiunt, Centurionem decem Decurionibus. Decurio vero praeter novem veteranos, quibus praeest de consuetudine, habet interdum in manipulo suo triginta et quadraginta tyrones, quos suis deinde commilitonibus instruendos aequaliter dividit. Unde Chiliarcha

Далі у слідуєчій гл. 7-ій — *обовязки трибуна, чи начальника легії* — автор ще раз підкреслює, що козаки запорожські ліпше зберігають ймення й обовязки старої дисципліни, ніж польські піхотинці, яких автор хоче звати від Угорців запозиченим словом — гайдонами.³¹⁾

14. Заборона присутності жінок і бездільних людей у таборах.

У тій же 3-ій книзі, гл. 28-ій — *дисципліна таборова* — читаємо :

„Жінок також і того роду бездільних людей, які, як ми бачимо, слідуєть за новим військом (роз. сучасним С-кому), у Римлян заборонено було мати у таборах, як навіть і тепер забороняють усі варвари — Турки, Скити, Перси, Московити — і наші козаки“³²⁾ (Стилістично вираз „варвари“ до козаків не відноситься. Рівно ж ми нігде в книжці не бачимо цього слова у приложенню до козаків.)

15. Вожді козаків як з неродовитих, так і з родовитих.

У кн. VIII-ій, у питанню 6-му: *кого вибрати вождем, чи бога-того чи бідного* — і в пит. 7-му: *чи вождь завжди повинен бути із славного роду, чи з якої небудь невідомої родини*, автор докладно розглядає аргументи за чи проти в цих важливих для тодішнього шляхетського устрою справах. Випадком козаки фігурують в обох серіях аргументів і за і проти. Так аргумент за бідного:

„Багатий буде також бажати почести перед іншими і т. ч. подбає підбити собі батьківщину. Бідного ж легко здержати, коли він стає гордим, і він добровільно кориться, як що хоче зробитись відомим (чи популярним) громадянству. Тому не треба його відкидати, як що він славний хоробрістю, хоч і не родовитий з походження, як єсть звичай у Батавів, Швейцарців і козаків наших запорожських.“³³⁾

Автор у своїому висновкові не дає переваги ні багатому ні бідному вождеві, лише б вони були здатні до ведення війни.

У питанню про родовите походження вожда, яке хоч і виділено в окрему главу, однак багатство завжди змішується з родовитістю, — автор, подаючи аргументи за родовитого, говорить:

„приклади (роз. призначення чи вибору вождів з родовитих) скрізь розсіяні в історіях і при тім всіх майже народів, які я не хочу пригадувати; коли навіть демократичні, чи народні республіки як найбільше бажать вож-

mille quidem veteranis praeest, sed quandoque ad tria et quattuor milia hominum in sua caterva habere solet, quibus fere ad normam veterum Romanorum imperat, ad labores et militaria exercitia eos assuefaciendo. Sed maxime ab illis silentium in castris et obedientiam, sub poena etiam capitis, non modo fustigationibus exigit. Quorum exemplo in omni plane exercitu, duas ordinum rationes observari vellem, Unam, qua unicuiusque cohortis, Alteram, qua universae Legionis milites obstringuntur.

³¹⁾ Ст. 113: Haec nomina et officia pedites Poloni, quos Haidones, ab Hungaris mutato nomine, vocam, recte quidem ex vetere disciplina observant, sed melius Cosachi Zaporosenses.

³²⁾ Ст. 177: Foeminas quoque, atque istius generis otiosos homines, quos modernam militiam sequi videmus, apud Romanos prohibitum erat in castris habere. Quemadmodum etiamnum barbari omnes prohibent Turci, Scytae, Persae, Moscovitae atque nostri Cosachi.

³³⁾ Ст. 434: pauper autem facile coërcetur, cum insolescit, et ultro oboedit, cum innotescere orbi cupit. Qua propter non est improbandus, cum sit virtute gloriosus; et si non origine generosus, ut moris est apud Helvetios, Batavos et Cosachos nostros Zaporosenses.

дів шляхотного походження для своїх військ, і наші запорожські козаки, хоч всі вони селяне і приписані до землі піддані шляхти, яку переслідують з найбільшою ненавистю, однак найзвичайніше вибирають з поміж себе вождями людей походження з шляхотної родини, скільки б не було перемінено його (кандидата на вождя) ім'я і із реєстру шляхти за якийсь допущений злочин викреслено і постійним безчестям означено.³⁴⁾ (В останніх виразах цієї цитати натяки на якихось персон, яких ми ближче не знаємо.)

16. Вози, як укріплення. Похід укріпленим возами табором.

Оборона з поза возів і коней згадана у чотирьох місцях праці: а) в кн. I-ій, гл. 5 — *поділ військового уміння*, б) в кн. III-ій, гл. 2-ій — *поділ війська*, в) тамже в гл. 16-ій — *укріплення табору*, г) тамже в гл. 23-ій — *як робити переходи*.

а) „На матеріял для укріплення найліпше вживати колоди (дерева) і дерев. У Поляків иноді ставлять вози у круг, а у відсутності їх (возів) єсть звичка у козаків, що кіннотчики, оточені (роз. ворогом) замість укріплення звязують у круг коней гуздечками і хвостами, а самі з поза них б'ються пішки.“³⁵⁾

б) „Европейці ж (користуються) тільки кіньми (у протилежність до азійських народів, які користувались слонами); бо військові вози давно вже вийшли з ужитку; лише часом користуються (возами) для перевезення тягару чи запасу. Тим не менше однак користуються козаки (возами) під час бою не старим звичаєм, а для прикриття флангів, щоб не тиснула (ворожа) кіннота.“³⁶⁾

в) „Або нарешті укріплюються повозками і возами, як Поляки, Мизійці і Славяне проти варварів, користуючись легкою зброєю і роблячи (укріплення возами) у поході.“³⁷⁾ — (Хоч тут не названі козаки, однак на основі других зацітованих місць можливо віднести це і до них. Що до „Мизійців“ — то це можливо Румуни. А під Славянами чи не можливо розуміти Чехів? Бо ж від них власне з часів Жижики іде цей спосіб укріплення возами. Ф. С.)

г) Козаки запорожські коли роблять наскок на Скитію (Татар), самі з мушкетами розспавшись навколо, але в порядку, вози мають у середині. І коли налягає більша сила, вони, поміж ними (возами) ховаючись, б'ються нібито ізза стін.“³⁸⁾

17. Витривалість козаків.

У кн. 3, гл. 5-ій — *заняття і праця вояків* — автор описує різні праці, як будівання укріплень, перенесення тягару під час походу і ин. і проводить думку, що необхідно вояків постійно вправляти в роботі:

³⁴⁾ Ст. 437—438: Exemplo passim in Historiis et fere omnium gentium, quae nolo commemorare: cum etiam democraticae popularesque Respubl. ut plurimum suis exercitibus Duces nobili gente quaerant, et nostri Zaporosenses Cosachi, etsi omnes rustici sint et nobilium subditi glebae adscriptitii, quos maximo odio persequuntur, communissime tamen nobili prognatos familia Duces inter se eligere solent; quamvis mutato eius cognomine et ex albo nobilitatis jam ob scelus aliquod perpetratum eroso perpetuaeque infamia notato.

³⁵⁾ Ст. 13: Apud Polonos ex tempore locantur currus in circuitum; et in absentia istorum consuetudo est Cosachorum, ut circumventi equites munitionis loco equos in circuitum caudis et frenis inter se colligant, ipsi vero pedes propugnent.

³⁶⁾ Ст. 94: quibus (curribus) nihilo minus Cosachi tempore pugnae utuntur, non quidem more veteri, sed ad tegenda latera, ne ab equitatu conculcentur.

³⁷⁾ Ст. 131: Aut denique muniuntur curribus et carris, ut Poloni, Mysii et Sclavones contra barbaros leviori armatura utentes et in itinere faciendo.

³⁸⁾ Ст. 155: Cosachi Zaporosenses cum in Scythiam excurrunt, ipsi cum sclopetis circumcirca, sed ordine tamen, diffusi currus in medio habent. Et si vis maior ingruat, intra illos latitantes tanquam ex moenibus propugnant.

„Все це (різні тяжкі праці) ледве чи можливо виконати, як що тіло вояків незагартоване до праці, особливо в наш вік, коли я скрізь, у всіх народів, бачу нездібних до праці вояків ізза виниженості, за виключенням лише Московитів, а потім запорожських козаків, які у цьому відношенні затримали у себе дещо із стародавньої дисципліни, бо у Римлян колись, як свідчить Салюстій, молодь, як тільки була здібною до війни, вивчала військову службу у таборі шляхом праці.“³⁹⁾

Витривалість козаків пояснюється у останній кн. пит. 10-е: *з села чи з міста потрібно набирати вояків*. — Автор своїм звичаєм наводить аргументи за і проти і знаходить у горожан більшу розбитність, хитрість то що, а у селян більшу витривалість:

„Селяне не привикли до розваг, які знаходяться у містах, тому вони і сильніші і більш привичаєні до праці, голоду, холоду й напруження; тому ми бачимо, що козаки запорожські і піхота польська, яку ми попростому звемо гайдуками, витримують навіть у Московії, де — сильний холод, у таборі зіму, як літо.“⁴⁰⁾

18. Роди зброї: стрільці, застрільщики, мушкетери, шкіряні панцирі.

Уже у вище поданих місцях згадуються деякі роди зброї: стріли, мушкети чи карабини, гармати. Тепер я наведу одно місце з 3-ої кн., гл. 2-ої — *поділ війська*, — де не так легко установити, що саме відноситься до козаків. Не треба забувати, що автор сам не був військовим з фаху і використовував для своєї праці головним чином книжні відомості; він звичайно докладніше знав польське військо, а також напевно, як сторонній спостерігач, бачив запорожців, москалів і деякі війська Західної Європи.

„Легкоозброєними (ферентаріями) ж (у протилежність до тяжкоозброєних — гастатів) звуться кіннотчики, які звичайно бються на віддаленню. Одні з них озброєні панцирями залізними і шоломами і користуються рушницями лише короткими; вони звуться у Німців звичайно рейтарами. Інші озброєні йще легше і в Польщі вони звуться козаками, як нехай вони будуть у панцирях (loricati — роз. шкіряних панцирях), як є у звичаєві, чи ні. З них одні вживають стріли по скитському звичаєві і звуться стрільцями, другі вживають списи й ратища по способові Арабів і Турків і звуться велітами (застрільщиками, як що точно стояти на римському слові); інші на решті вживають довші рушници і від запозиченого у Галів (Французів) імени звуться карабінерами. А в тім всі оці, випустивши кидальну зброю, схоплюються з противником у рукопашному бої і провадять діло мечом не инакше, як і ті, яких ми назвали гастатами (озброєними великими ратищами). Бо веліти звичайно у старовину не бились у рукопашну, лише з коней дуже зручно кидали металні знаряди, особливо у Римлян, у котрих для цього роду війська вибирались юнаки, легкі тілом і привчені до рухливості по постійною вправою.“⁴¹⁾

³⁹⁾ Ст. 107: Quae omnia non nisi duratis ad laborem militum membris confici facile haud possunt, nostro praesertim saeculo, cum passim omnium gentium milites ad laborem ob mollitiam videam ineptos, solis Moscovitis exceptis, deinde Cosachis Zaporosensibus, qui aliquid hac in parte de veteri disciplina inter se retinent. Nam apud Romanos olim, ut testatur Sallustius, iuventus simul ac belli patiens erat, in castris per laboris usum militiam disciebat.

⁴⁰⁾ Ст. 452: quia non sunt (rusticani) delitiis assueti, quae in civitatibus reperiuntur, ac proinde robustiores assuetique laboribus, fami, algori et sudori. Hinc Cosachos Zaporosenses et peditatum Polonicum, quos vulgo Haiducos appellamus, videmus in castris hyemem aequae ac aestatem in Moscovia etiam durare, ubi maximus caeli rigor.

⁴¹⁾ Ст. 95—96: Ferentarii vero equites dicuntur, qui eminens solent dimicare, quorum alii toracibus ferreis et galeis armati sunt et sclopetis tantum bre-

В цьому місці до козаків можливо віднести згадки про шкіряний панцирь, про стріли й стрільців (роз. з лука), про списи й ратища, про карабінерів чи мушкетерів, озброєних довгими рушницями, про мечі. Щож до поділу легкоозброєних на велітів (чи застрільщиків) і тих (роз. легіонерів римських передовсім), які рішають діло мечем, то саме у козаків, як можливо думати, ці два роди зброї були сполучені: вони і застрільщики чи веліти, легкі й рухливі, що кидають з віддалення чи то стріли, чи списи, чи кулі, і вони ж, доступивши до ворога, вступають з ним у рукопашний бій.

Про панцирі льняні у козаків згадується у кн. 8-й, питанні 21-му: *чи всі вояки, чи лише більша частина повинні бути покритими зброєю* (роз. охоронною для тіла). Автор тієї думки, що не треба усе військо покривати такою зброєю (як залізні панцирі), бо тратить воно рухливість і легкість, а для винесення перемоги потрібні вояки як тяжкої, так і легкої зброї:

„Але й колись Іфікрат поміж Греками легше виносив перемоги з легкоозброєними і для більшої рухливості давав воякам носити не залізні панцирі, а льняні (як роблять наші козаки тепер), щоб вони були тим проворніші.“⁴²⁾ (Іфікрат — атенський вождь після Пелопонеської війни до р. 350 пер. Хр.).

Козацька кіннота, далі, дійсно скупчує у собі різні роди зброї. Автор у кн. 8-й, пит. 20-му: *що ліпше, чи мати чисельне військо, чи лише середнє* (по числові). Питання це звучить для нас нібито зайвим, але думка автора: військо щоб було невелике числом, але добре:

„Як вчить Платон, вояк повинен бути зручним на обидві руки (ἀμφιδέξιος — с. т., що у нього обидві руки, як праві), щоб він був і кіннотчиком і піхотинцем, коли є потреба. Таку кінноту ми маємо, яка, при потребі, озброєна ратищем (hastatus) на рівнині; коли ці розбиті в бою, то вона є карабінером (sclopetarius) у тіснині, а відложивши залізні панцирі (вона є) кіннотчиком лекшої зброї, яких ми зведемо по простому козаками, і нарешті, з наказу вождя він (кіннотчик лекшої зброї) відпускає коней і завзято виконує всі завдання піхотинців.“⁴³⁾

Знову у цьому місці лише друга частина відноситься до козаків, з якої ми бачимо здібність козаків до кінного й пішого бою разом.

vioribus utuntur, qui vulgo apud Germanos Reitari dicuntur. Alii levius armati sunt, et in Polonia Cosachi appellantur, sive sint loricati, ut moris est, sive non. Quorum alii sagittis more Scythico utuntur et vocantur sagittarii, alii lanceis et iaculis more Arabum Turcarumque et vulgo velites dicuntur; alii denique sclopetis oblongioribus utuntur et a Gallis usurpato nomine Carabinarii appellantur. Omnes isti tales, iaculis emissis, manus de caetero cum adversario conserunt et rem gladio gerunt, non secus ac illi, quos hastatos appellavimus. Nam velites antiquitus non solebant pugnare cominus, sed tantum ex equis optime missilia iacebant, praesertim apud Romanos, apud quos ad id genus militiae iuvenes corpore alacri deligebantur et agilitatem assiduo exercitio assuefaciebantur.

⁴²⁾ Ст. 511—512: sed et olim Ificrates inter Graecos potius leviter armatis obtinebat victorias et propter maiorem agilitatem thoraces lineos (ut faciunt nostri Cosachi hodiernum), non ferreos militibus portandos dabat, ut eo expeditiores forent.

⁴³⁾ Ст. 508—509: et ut Plato docet, *militem debere esse ambidestrum, qui sit et eques et pedes, cum necessitas postulerit*; talem equitatum habemus, qui pro rei exigentia hastatus est in planicie; his fractis in proelio est sclopetarius inter angusta, et thoracibus ferreis depositis levioris armaturae eques, quem vulgo Cosachos vocamus, et tandem Duce iubente equos dimittit et omnia peditum munera alacriter obit.

В тійже 8-й кн., у пит. 12-му — *які війська більше необхідні — піші чи кінні* — автор в аргументах за більшу потребу піхоти говорить:

„Тому що скрізь можуть бути (піхотинці) корисними, як на суші, так і на морі; як у правильному бої, так і в поміщенню засідок і робленню нападів (несподіваних). Приміром тому козаки запорожські, які вважаються непобідимими і на рівному і в горах, і страшні для варварів як в бою на суші, так і в морському.“⁴⁴⁾

19. Одяг козаків.

У кн. 3-ій, гл. 9-ій — *обовязки начальника відділу* — подає автор різні способи означення частини, до якої належить вояк: написи на щитах, прапорах, значках, і каже:

„Цей би звичай (згадані написи) можна б відновити, хоч і те не зле, що у нас у попередні роки як козаки кінні лекшої зброї, так і піші всі розпізнавались однокольоровим одягом, до якої сотні належали; але тепер уже виходить це із звичаю, після того, як ми почали вправляти нашу піхоту по німецькому способі.“⁴⁵⁾

Згадка про однокольоровий одяг козаків однієї сотні може відноситись до реєстрових козаків. Переформовування війська по німецькому зразкові — відноситься до польського війська. Звертає на себе увагу як тут, так і в багатьох інших місцях книги, трактування козаків, як свого природнього війська.

Згадка про одяг з козаків Запорозьких єсть у кн. 8-ій, пит. 22-е: *чи зручно воjakам мати при собі золото і срібло*. Автор вказує на незручність цього і наводить м. ин. такий аргумент і приклад:

„Бо так ворог побуджується надією на здобич і хоробріше з нами б'ється. Тому козаки запорожські, самі прикриті подраним і грубим одягом, побуджені жадобою здобичі, нападають завжди надзвичайно завзято на Турків, розкішно одягнуги і блискучих від золота й срібла, і дуже часто приносять надзвичайно багату здобич. І в війні Хотинській, у ночну пору, тихим строем вони стілько разів вривались у їх (Турків) табори і підбивали інших, щоб сміливо йшли (з ними) на подібне діло любовою до здобичі. Бо часто навіть ледяних жадоба зиску запалює до хороброго бою, до перенесення невдач.“⁴⁶⁾

20. Поділ здобичі.

У звязку з попередньою цитатою наведемо й інші місця, де говориться про поділ козацької здобичі. У кн. 3-ій, гл. 23-а — *як робити*

⁴⁴⁾ Ст. 463: quia ubique possunt (pedites) prodesse tam in terra, quam in mari; tam in pugna stataria, quam in insidiis locandis et superventibus faciendis. Exemplo Cosachi Zaporosenses, qui et in plano et in montibus invicibiles habentur, et tam pugna terrestri, quam navali barbaris sunt formidolosi.

⁴⁵⁾ Ст. 116: Quod posset iterum in consuetudinem revocari, quamvis et hoc non male, quod apud nos superioribus annis tam Cosachi equites levioris armaturae, quam pedites omnes per unicolores vestes, cui centuriae fuerint, dignoscantur; sed nunc iam in desuetudinem venit, postquam ad morem Germanorum pedidatum nostrum exercere coepimus.

⁴⁶⁾ Ст. 516: Quia excitatur sic hostis spe praedae fortiusque nobiscum pugnat. Ita Cosachi Zaporosenses, ipsimet laceri rudique veste contexti, Turcas, splendide vestitos et auro argentoque lucentes, incitati cupiditate praedae, audacissime semper aggrediuntur et spolia saepissime referunt ditissima. Et in bello Chotinensi nocturno tempore agmineque silenti castra ipsorum toties invaserunt accenderuntque animos caeterorum ad audendum facinus simile solius praedae amore. Saepe etenim ignavos etiam lucri cupido ad fortiter pugnandum et adversa toleranda accendit.

похід, — автор попереджає, щоб не посилали вояків, т. м., неорганізовано по здобич, бо можуть погинути, або, набравши багато здобичі, зробитись нездатними до походу:

„Тому Римляне посилали на здобич (провіянту) по маніпулам, когортам і навіть легіонам, при існуванні закону, щоб вся здобич була спільною для всіх, навіть для тих, які в той час виконували таборові праці, як тепер роблять козаки запорожські і Татари Перекопські, коли спустошують сусідні провінції.“⁴⁷⁾

В кн. 4-ій, гл. 18-ій — *обовязки вождя по закінченню бою*, — автор м. и. вказує на рівний поділ здобичі:

„Не тільки видатних із своїх і поодиноких, які у бою сміливо поведились, нехай він (вождь) нагородить, але й всьому військові слідую розділити здобич, яко плід небезпек: бо надією на здобич будуть більше готові й охочі на небезреки вояки. Римляне по рівній долі ділили своїм воякам здобич. Це роблять лише козаки запорожські, заховуючи рівну долю навіть тим, які були залишені у таборі на різні обовязки.“⁴⁸⁾

Наступна глава тієїж книги (19-а) присвячена цілковито питанню про здобич. Очевидно це питання було потрібно освітлити якомога ширше, а чому? — про це можливо догадуватися із слідуючої цитати:

„Потім вона (здобич) рівними долями поміж всіма поділялась (у Римлян) і не забували тих, яких де инде як хорих затримав лихий стан здоров'я, або наказ вождя; ніскільки (не забувались) ті, яким було наказано залишитись на вартах, або у таборі. Це одні тепер, як я сказав, козаки наші запорожські дотримують; але останні Поляки мають на це численних слуг і кучерів, які навіть у самому розгарі бою з найлихішої звички вмішуються до бойців з жадобою здобичі і таким чином часто то своїми кіньми, то (кіньми) ворогів роздавлюються, або забиваються; чи навіть їх зле приймають піші, які кидаються на здобич, вважаючи, що вся здобич належить їм за понесені небезпеки.“⁴⁹⁾

Про цю здобич згадано ще у кн. 6-ій, у гл. 4-ій — *стратегіми після бою*. Це місце — яскравий зразок, т. м., науковою стилем автора:

„Здобич нехай він (вождь) ділить поміж вояками по згоді й по гідності(...). М. Салінатор, б. консулом, був засужений народом за те, що не по рівному поділив здобич поміж вояками. Маючи це перед очима (значить: долю Салінатора!), вожді запорожських козаків, коли із здобиччю верта-

⁴⁷⁾ Ст. 161: Ideo Romani per manipulos, cohortes atque legiones pabulatum milites mittebant, cum lege, ut tota praeda communis omnibus esset, etiam iis, qui opera interim et laborem castrensem conficiebant, quemadmodum nunc faciunt Cosachi Zaporosenses et Tartari Praecopitae, cum circum vicinas provincias depopulantur.

⁴⁸⁾ Ст. 267: non solum praecipuos ex suis, aut singulos remuneret, qui se strenue in pugna gesserunt, sed toti exercitui periculorum fructum ex praeda impartiri debet: sic enim spe praedae paratiores promptioresque ad pericula erunt militum animi. Romani ex aequo suis militibus praedam partiebantur. Hoc modo faciunt Cosachi Zaporosenses, etiam illis, qui ad diversa munera fuerunt in castris relictis, partem aequam reservando.

⁴⁹⁾ Ст. 268: aequis deinde illa portionibus inter omnes dividebatur; nec negligebantur, quos aut aegros iniqua valetudo, aut mandatum Imperatoris alibi detinebat; multo minus illi, qui in subsidiis vel castris iussi erant manere. Quod soli nunc, ut dixi, Cosachi nostri Zaporosenses observant; sed Poloni reliqui calones in id plurimos agasonesque habent, qui etiam in ipso ardore belli, pessima consuetudine, pugnantis sese intermiserunt cupiditate praedae et sic multoties partim a suis, partim ab hostibus conculcantur equis, aut ceduntur, vel etiam a peditibus, in spolia ruentibus, male excipiuntur, qui sibi pro susceptis periculis omnem praedam deberi existimant.

ються з Чорного моря, діляться поміж собою рівними частинами, щоб уникнути сварки і інших на подібний похід приманити.⁵⁰⁾

21. Іжа козаків.

У кн. 3-ій, гл. 20-ій — *стриманість у споживанню у таборах* (de frugalitate castrensi) автор каже:

„І римські вояки, і спартанські, і тебанські нігде не їли звичайного хліба у таборах, крім перепічки (чи коржа), завжди своєчасно спеченої, на вугіллях, або муки, звареної з водою, як тепер її варять запорожські козаки.“⁵¹⁾ (Розуміється тут, очевидно, самий хліб, сухий чи черствий, у протилежність до свіжо спеченого, або звареного у воді.)

В тій же книзі і главі трохи далі наведено, з чого складався запас (аннона) вояка:

„Майже по всій Європі підчас війни увесь запас складався з муки, сала (свинячого), уксусу та свинини, з тим винятком, що північні народи звичайно мають замість уксусу горіле вино (горілку); козаки ж наші замість муки (мають) пшоно, замість свинини сушену на вітрі рибу.“⁵²⁾ (Але з попереднього видно, що вони мали й муку.)

У кн. 4-ій, гл. 5-ій — *ріжне построєння рядів* — згадано про звичай козаків приймати пищу перед боєм чи походом:

„Був також у старовинних віках звичай — виводити вояків в бій, давши їм трохи попоїсти, щоб перекуска зробила їх жвавішими та щоб, не ївши, не втомлювались вони довгою сучиткою. Однак у цей вік я нікого не знаю, хто б це дотримував, крім козаків запорожських, які, чи бажають виступити у похід, чи почати бій, — на світанку розбужують товаришів звуком літаври для прийняття пищи.“⁵³⁾

22. Час нападу.

У кн. 3-ій, гл. 23-ій — *як робити переходи* — автор каже про необхідність знайомства із способами ведення війни ворога, щоб своєчасно запобігти цим способам:

„Тому що різні (народи чи війська) різними способами нападають на ворога, то ми повинні знати їх спосіб і звичай: чи вони надходять у ночі, як козаки запорожські, чи на світанку, як Угорці й Кроати, чи підчас відпочинку втомлених, як Татари і Московити, й ухилилися від того, що вони (вороги), на нашу думку, мають зробити.“⁵⁴⁾

⁵⁰⁾ Ст. 347: Praedam inter milites ex congruo et condigno dividat(...). Unde M. Salinator consularis damnatus est a populo, quod praedam non aequaliter militibus divisisset. Quod Cosachorum Zaporosensium Duces prae oculis habentes, dum e mari Euxino cum praeda revertuntur, aequalibus inter se portionibus dividunt, ut et jurgia evitare possint et alios in similem expeditionem eo facilius allicerent.

⁵¹⁾ Ст. 143: Et Romani milites Spartanique ac Thoebani ordinarium panem nusquam in castris comederunt, nisi subcinericium semper ex tempore coctum ad carbones aut farinam cum aqua coctam. Prout eam nunc coquunt Cosachi Zaporosenses.

⁵²⁾ Ст. 144: (ut) per totam fere Europam tempore bellorum omnis annona in farina, lardo, aceto atque sumine consisteret, nisi quod loco aceti septentrionales vinum adustum seu crematum habere consueverunt. Cosachi vero nostri loco farinae millium et loco suminis pisces vento siccato.

⁵³⁾ Ст. 222: Fuit quoque veteribus saeculis mos, parco cibo curatos milites ad certamen educere, ut citiores redderet esca et longiore conflictu non fatigaretur inedia. Caeterum hac aetate neminem scio, qui hoc observet, praeter Cosachos Zaporosenses, qui sive iter capessere volunt, sive proelium inire, ordinarie summo mane ad capiendum cibum commilitiones tympani sono excitant.

⁵⁴⁾ Ст. 156: quia diversi diversimode solent aggredi hostem, propterea noscere debemus eorum morem et consuetudinem: utrum nocte, ut Cosachi Zapo-

У кн. 4-й, гл. 6-й — *вибір часу для бою, читаємо про Римлян*

„Тому Римляне, у яких установлено було — всяку обставину перетворювати собі на користь, про що вони з такою діяльністю дбали, не уникаючи ні зимового часу, ні непогод, ні високих гір та трудно проходимих місць, просто всього того (не уникаючи), що могло би бути перепорою для вправлення у хоробрості. Приступ же й приставлення драбин до мурів (у Римлян) найзвичайніше відбувався у бурну безмісячну ніч. В цій справі найбільше мають значіння Угорці і козаки запорожські.“⁵⁵⁾

У кн. 4-й, гл. 23-й — *втеча, коли неможливо безпечно відступити*, — автор каже:

„(Вожді) ж нехай завжди дбають, щоб військо поступало наперед, пильно зберігаючи ряди, і це найбільш у ночі (. . .). Тому козаки запорожські і в ночі і в день заховують у таборах найбільшу тишу і так пильно держать свої ряди, що в той час, коли скрізь занепала військова дисципліна, вони одні, здається, відзначаються знаттям війни старих Римлян; тому і в робленню приступів у ночі добрі і підчас втечі завжди обережні.“⁵⁶⁾

23. Чайки запорожські. Охоронний кольор.

У кн. 5-й, у гл. 3-й — *різноманітні кораблі* — читаємо описання запорожської чайки у порівнянні з другими тогочасними морськими човнами:

„Далматинці, Істрійці, Албанці і Рагузи такими човнами мають велике значіння у війнах зза їх шкороности, бо вони (човни) витримують не більше 20-ти вояків, які в той же час — і гребці. Найбільш вони мають по 30-ть вояків. Так як і човни козаків запорожських, на яких (останні) перерізають Чорне море. Одріжнюються (човни запорожських козаків) тільки тим одним, що зроблені вони або витесані з одної товстої деревини, а не зложені з окремих жорстів; тому вони звичайно повільніші у плаванні, ніж далматинські чи германські човни, але зате міцніші, коли доводиться зчіплюватися носами (у бою) і безпечніші від потоплення підчас хуртовини, бо навкруги підкріплені певним родом трави, яка не дає затонути. Другі кораблі їх звичайно бувають більш просторні, як можливо доміривуватися з того, що вони витримують 60 людей крім запасу; але певно не численні, бо не скрізь можна знайти так грубу липу або тополю. Ці ж дерева вони видовбують, злегка розширивши клинками і легко підогрівши на огні, і, розтягнувши досить в ширину приладдям (залізним струментом), вони роблять їх глибшими, доточуючи до бортів жорости, і так висушують на сонці; потім міцно привязують навкруги пучки звязаної трави, яка своєю м'якістю здержує удари куль з менших гармат і навіть у найбільшій бурі не дає потонути.

Щоб же надірні (розвідочні) судна не були виявлені блеском (на сонці, білизною), то повинно і паруси й канати пофарбувати синьоватою барвою, яка подібна барві морських хвиль. Навіть віск, яким звичайно натирають кораблі, або смола забарвлюються. Потім, і самі моряки і вояки надівають синьоватий одяг, так що не тільки в ночі, а і в день лекше підчас розвідки

rosenses; an incipiente die, ut Hungari et Croatae; an hora reficiendis fessis, ut Tartari et Moscovitae — supervenire consuerint: et id vitare, quod illos facturos ex more putamus.

⁵⁵⁾ Ст. 225: superventus tamen (apud Romanos) communissime et applicatio scalarum ad muros hostiles nocte tempestuosa et illuna fieri consuevit. In qua re Hungari atque Cosachi Zaporosenses valent.

⁵⁶⁾ Ст. 279: semper autem curent (duces), ut servatis exacte ordinibus agmen procedat atque hoc quidem noctu maxime (...). Qua propter Cosachi Zaporosenses et noctu et interdum maximum silentium in castris suis servant et ita ordines suos diligenter custodiunt, ut, extincta passim disciplina militari, soli videantur veterum Romanorum belli scientia callere. Unde et in superventibus de nocte faciendis sunt boni, et in effugiendo semper cauti.

ховаються, чи йдучи на розвідку в легких суднах, чи посилаючи більші судна для нападу. Козаки так обманюють турецькі судна, що йдуть до Трапезунту, Бурсії або Кафи навіть у день, а не лише вночі, бо в морському поході вони цілком не вживають помітної барви.⁶⁷⁾

Місце поміж описанням чайки і згадкою про козаків, що вони у морському поході не вживають помітної барви, — це загальний постулат, який відноситься до всякого роду кораблів. Чи вживали козаки саме синьовату барву, як охоронну на морі, — прямо це не сказано. Але можливо з цього місця думати, що дійсно вони цю барву вживали.

Описання чайки детальне і сходиться з описанням чайки Бопляна, який подає число козаків на одній чайці 50—70. Крім того подані у Бопляна виміри. На основі цих обох описань можливо навіть реконструвати чайку.

У кінці книги на порожньому листі перед пергаментовою оправою знаходяться на чверть сторінки рукописні замітки читача також рукою XVII, або початку XVIII ст. Поміж ними одна така: *Navicula Cosachorum ex trunco unius arboris portant 60. milites.* 298. („Кораблики козаків із пня (чи колоди) одного дерева витримують 60 вояків“. 298 ст., на якій відповідні слова подкреслені чернилом.) Можливо читач сумнівався. І варто б було перевірити його сумнів, відреставрувавши чайку.

---

⁶⁷⁾ Ст. 297—298: *Dalmatae, Istrii, Albani et Rugusaei talibus scaphis plurimum valent in bellis propter velocitatem, quia non plures vicenis militibus portant, qui simul sibi et remiges sunt; ad plurimum tricenos milites habent. Sicut et lyntri Cosachorum Zaporosensium, quibus Pontum Euxinum sulcant: qui hoc tantum solo differunt, quod ex una arbore crassa sint elaboratae seu edolatae, non vero ex asseribus compositae: unde tardiores quidem sunt in navigando quam Dalmaticae aut Germanicae scaphae; caeterum firmiores ad congregiendum rostris securioresque a submersione in tempestate, quod certa herba circumcirca sint suffultae, quae non sinit mergi. Solent aliae naves eorum esse capaciores, ut puta, quae sexaginta viros praeter commeatum ferre possunt, sed paucae sane, quia non passim tam crassa tilia aut populus reperitur. Has enim arbores, leviter cuneis distentas, leviter ad ignem calefactas, edolant et in latum, ut satis fermentitis extensas, asseribus ad latera superadditis, profundiores faciunt et sic ad solem exsiccant; postea manipulos herbae colligatae firmiter per circum applicant, quae et globos tormentorum minorum advenientes sua mollicie retinet et vel in maxima tempestate submergi non patitur. — Ne vero speculatoriae naves candore prodantur, colore veneto, qui marinis fluctibus est similis, vela tingenda sunt et funes. Cera etiam, qua ungere solent naves, aut pix inficitur. Tum et nautae ipsi ac milites venetam vestem induunt, ut non solum per noctem, sed etiam per diem facilius lateant explorantes, sive myoparonibus veniant speculatum, sive scaphis grandioribus ad superventum deputatis. Cosachi Turcicas naves, Trapezuntum, Bursiam aut Capham euntes, sic eludunt de die etiam, non tantum de nocte: nec vero prorsus colore conspicuo in navali expeditione utuntur.*

ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ
В ПРАЗІ.